

Проблеми використання поліграфа у боротьбі з організованою злочинністю підрозділами СБ України (теоретичний аспект)

Повстяний Олег Васильович – помічник начальника Головної інспекції Служби безпеки України

У статті проаналізовано теоретичні проблеми використання поліграфа та поліграфного опитування підрозділами СБ України в боротьбі з організованою злочинністю. Досліджено нормативно-правові засади використання матеріалів поліграфного опитування у кримінальному провадженні.

Ключові слова: поліграф, поліграфне опитування, СБ України, психофізіологічна апаратура, організована злочинність.

На сучасному етапі розвитку України спостерігаються тенденції до кількісних і якісних змін рівня злочинності. Все більше проявляється її латентний та організований характер, активізується використання нових форм і способів учинення кримінальних правопорушень.

Серед методів, що використовуються в розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень, мають місце й нетрадиційні методи, під якими розуміються такі, що ще не дістали достатнього визнання та поширення, котрі не можна віднести до загальновідомих у науці та усталених і впроваджених у практику. Відмінністю наукових криміналістичних методів від нетрадиційних є те, що основу перших складають принципи і категорії діалектичної логіки та філософські положення, других – донаукові практичні знання.

За умов спрямованості СБ України на підвищення рівня боротьби з організованою злочинністю науково-технічний аспект її діяльності не повинен обмежуватися більш активним застосуванням традиційних науково-технічних засобів – необхідним також є впровадження нових форм і

методів роботи. Серед нетрадиційних криміналістичних знань, засобів і методів пізнання у науковій літературі особливу увагу привертає використання такого криміналістичного методу, як детекція брехні або використання поліграфу.

Сьогодні вже не можна говорити, що застосування поліграфа є новим напрямком у діяльності СБ України – майже п'ятнадцятирічний досвід застосування засвідчив його високу ефективність і корисність не лише при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень, але й у кадровій роботі.

Застосування поліграфа дозволяє об'єктивізувати ті зовнішні прояви психічних процесів людини, які зазвичай залишаються поза увагою оперативного або слідчого працівника тощо. Орієнтовний характер результатів застосування поліграфа дозволяє говорити про можливість розгляду зазначеного заходу в контексті оперативно-розшукової діяльності та боротьби зі злочинністю.

В Україні застосування поліграфа законодавством не врегульовано. Наразі існує лише Проект Закону України "Про доповнення Кримінального процесуального кодексу України положеннями щодо використання поліграфа (детектора брехні)" від 12 березня 2013 р. [1].

Незважаючи на відсутність законів про використання поліграфа, він дедалі активніше використовується СБ України в контексті боротьби зі злочинністю.

Питання застосування поліграфа в кримінальному процесі та боротьбі з організованою злочинністю зокрема не є новим у вітчизняній науці. Його дослідженню присвячували свої праці В. І. Василичук, В. П. Захаров, О. І. Козаченко, В. В. Матвійчук, Д. Й. Никифорчук, С. І. Ніколяюк, Ю. Ю. Орлов, М. А. Погорецький, В. В. Поливода, А. М. Титов, В. О. Черков та інші. Однак, у зв'язку з тим, що використання поліграфу на сьогодні законодавством чітко не врегульовано та 13 квітня 2012 року прийнято новий Кримінальний процесуальний кодекс України, ця тема залишається актуальною й потребує дослідження.

Детекція брехні – це метод інструментальної діагностики емоційної напруги людини. Питання про можливості, межі та цілі застосування цього методу в кримінальному судочинстві виникло з розвитком інструментальних методів дослідження психофізіологічних станів людини та їх змін під впливом різноманітних подразників [2, с. 93].

Детекція брехні здійснюється за допомогою приладу – “поліграфу” (polygraph, від грец. πολύ – багато и γράφο – писати, синонім: детектор брехні, лай-детектор), який є різновидом психофізіологічної апаратури та являє собою комплексну багатоканальну апаратну методику реєстрації змін психофізіологічних реакцій людини у відповідь на пред’явлення за спеціальною схемою певних психологічних стимулів. Аналіз інформації, отриманої від людини в процесі опитування за допомогою поліграфа, як стверджується, дає змогу одержувати необхідну орієнтувальну інформацію та виявляти ту, яку людина приховує [3].

Поліграф – це багатоцільовий прилад, призначений для одночасної реєстрації кількох (від 4 до 16) фізіологічних процесів, пов’язаних з виникненням емоцій. Поліграф є комплексом точних медичних приладів, які безперервно та синхронно фіксують динаміку цілої низки реакцій допитаного: тиску крові, частоти пульсу, глибини та частоти дихання, шкірно-гальванічної реакції, ступеню м’язового напруження, біотоків мозку та ін. [2, с. 93].

На думку Р. С. Белкіна, нерідко поліграф називають “детектором брехні”, але ця назва є неправильною, оскільки він є реєстратором фізіологічних реакцій людини, але аж ніяк не “детектором брехні” [4, с. 392].

Перед тим, як з’ясувати можливості використання поліграфа у кримінальному процесуальному доказуванні в кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення, вчинені на території України, необхідно звернути увагу на досвід слідчої, експертної та судової практики зарубіжних правоохоронних органів щодо правового статусу результатів поліграфного опитування в процесі виявлення та розкриття кримінальних правопорушень і боротьби зі злочинністю.

Як свідчить досвід правоохоронних органів зарубіжних країн, можна виділити три основні підходи до визначення правового статусу результатів застосування поліграфа при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень.

По-перше, це – категоричне невизнання результатів застосування поліграфа при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень доказом у суді (Естонія, Держава Ізраїль, Колишня Югославська Республіка Македонія, Молдова, Сінгапур та Словаччина).

По-друге, це – непряме визнання результатів застосування поліграфа при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень доказом у суді (Білорусь, Індія, Канада, Литва, Польща та Угорщина).

Так, у Білорусі при загальному невизнанні результатів застосування поліграфа при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень доказом у суді практикується виклик поліграфолога до суду для допиту в якості спеціаліста, що, в свою чергу, дозволяє долучати до кримінальної справи протокол його допиту як доказ [5].

Як зазначає Ю. І. Холодний, в Індії, не дивлячись на встановлені Кодексом доказування об-

меження щодо прийняття судом результатів застосування поліграфа, суди не заперечують можливості проведення поліграфного опитування поліграфологом, який не є працівником поліції, та іноді приймають до розгляду результати таких поліграфних опитувань [6, с. 83].

По-третє, це – визнання результатів застосування поліграфа при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень доказом у суді (Латвія, Росія, Румунія, США та Японія).

Слід зазначити, що судова психофізіологічна експертиза в країнах, у яких поліграф є легалізованим технічним засобом, призначається та проводиться у випадках виникнення проблемних питань, пов’язаних з розслідуванням кримінальної справи, зокрема:

– коли існують прямі суперечності між показаннями учасників слідства;

– коли існує суперечність між показаннями допитаних осіб та іншими доказами, що є в кримінальному провадженні;

– коли відсутні будь-які докази у провадженні [7, с. 118].

Не дивлячись на відсутність нормативного врегулювання правового використання поліграфа у кримінальних провадженнях, усе ж такі факти про використання такого методу виявлення істини існують: 23 травня 2002 року у інтерв’ю УНІАН начальником Головного управління карного розшуку Міністерства внутрішніх справ України Володимиром Євдокимовим було заявлено, що органи внутрішніх справ України мали у своєму розпорядженні 15 поліграфів, які активно використовувалися в Дніпропетровській, Луганській областях, Києві, Донецьку, Черкасах та Криму. Також було повідомлено, що за час проведення експерименту з використання поліграфа, який тривав із 2000 року до весни 2002 року, правоохоронці розкрили (за допомогою поліграфа) 119 тяжких злочинів, у тому числі викрадення дитини, 40 вбивств, 15 розбійних нападів, розшукали шестеро злочинців і чотирьох зниклих безвісти громадян [3].

Можливість використання поліграфа у проведенні експертизи пов’язане з тим, що чинне законодавство не обмежує експерта у виборі технічних засобів дослідження. Крім того, був розроблений варіант кримінальної процесуальної моделі використання поліграфа під час допиту. Так, В. І. Комісаров вважає, що поліграф може застосовуватися під час допиту як за власною ініціативою слідчого, так і на прохання допитаного.

При цьому слідчий та поліграфолог в обов’язковому порядку повинні:

1) запросити захисника підозрюваного чи обвинуваченого, педагога, перекладача;

2) встановити психологічний контакт з усіма учасниками допиту;

3) роз’яснити всім учасникам допиту зміст, умови, порядок проведення слідчої дії та особливості використання інформації одержаної під час тестування;

4) підготувати тестові матеріали, які формуються на основі даних слідчого про обставини провадження, що розслідується. Завдання побудовані за принципом навідних, додаткових та уточнюючих запитань, що становлять основу прямих і непрямих доказів;

5) ознайомити підекспертного, за його бажанням, з тестовими запитаннями, крім основних питань, що сформульовані слідчим у постанові про призначення експертного дослідження;

6) впевнитися, що випробовуваний зрозумів слідчого і пояснити допитуваному, що він має право відмовитися від тестування;

7) отримати в письмовій формі згоду пройти тестування на поліграфі;

8) роз'яснити права та обов'язки всім учасникам слідчої дії, про що робиться відмітка в протоколі допиту;

9) попередити оператора про кримінальну відповідальність за неправдиве розшифрування поліграм, а також за розголошення таємниці слідства;

10) занести в протокол заяви та зауваження учасників процесу;

11) оцінити результати проведення дослідження поліграфологом чи групою спеціалістів (експертів) і сформулювати ймовірний чи беззаперечно стверджувальний висновок;

12) оформити матеріали проведеної психофізіологічної експертизи (дослідження) з використанням поліграфа з додаванням до неї носіїв відеозапису, тестових питань і поліграм з метою уникнення суперечностей та сумнівів зацікавлених учасників процесу і підтвердження іншим поліграфологом та органом слідства обґрунтованості сформульованих висновків;

13) ознайомити з результатами поліграфологічної експертизи (дослідження) зацікавлених учасників процесу [8]. Особливістю цього виду дослідження, що відрізняє його від інших судових експертиз, є спілкування поліграфолога з підекспертним перед проведенням тесту [9], у ході якого експерт чи спеціаліст має пояснити принцип роботи поліграфа та запевнити особу у відсутності будь-яких негативних впливів на її здоров'я з боку цього технічного засобу. Далі експерт чи спеціаліст повинен пересвідчитися в належному стані здоров'я особи, яка проходить опитування-тестування на поліграфі.

У подальшому матеріали поліграфологічної експертизи (дослідження) разом з відеозаписом та оформленими висновками залишаються в установі, яка проводила це дослідження з повідомленням її результатів. На вимогу особи чи установи, яка призначала судову експертизу (дослідження), матеріали її проведення надаються для долучення їх до матеріалів кримінального провадження.

Але, в той же час, використання поліграфа містить і ряд спірних моментів. Так, у 2003 році Національна академія наук США опублікувала звіт "Поліграф і виявлення неправди". Академія наук виявила, що більшість досліджень із застосуванням поліграфа були "ненадійні, ненаукові

та упереджені". Після проведення експериментів було встановлено, що перевірка на поліграфі великої кількості людей відносно різних подій (наприклад, при прийомі на роботу) дає результат нічим не кращий, ніж випадкове вгадування. У той же час, тестування невеликої кількості людей у відношенні певної події (наприклад, конкретного кримінального правопорушення) дозволяє розпізнати неправду та правду "вище, чим випадкове вгадування" [10].

Отже, в Україні використання поліграфа у розслідуванні кримінальних проваджень залишається нормативно не врегульованим, але правова основа для запровадження поліграфа вже частково закладена:

– статті 71, 107 КПК України – стосуються участі спеціаліста при проведенні слідчих дій і можливості застосування технічних засобів для збирання, фіксації та використання інформації [11];

– стаття 9 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" від 18 лютого 1992 р. зазначає, що при проведенні оперативно-розшукових заходів у процесі розслідування злочинів для одержання інформації забороняється застосовувати технічні засоби, психотропні, хімічні та інші речовини, які пригнічують волю або завдають шкоди здоров'ю людей та навколишньому середовищу [12];

– інші нормативно-правові акти (наприклад, Закон України "Про міліцію" від 20 грудня 1990 року (п.п. 11, 12 ст. 11) тощо).

Проте, спеціальні нормативно-правові акти, які б регламентували підстави, умови та процесуальний порядок використання поліграфа під час розслідування кримінальних правопорушень та боротьби із злочинністю, відсутні.

Таким чином, застосування поліграфа при розслідуванні кримінальних правопорушень і боротьби з організованою злочинністю можливе лише у процесуальній формі з дотриманням принципів кримінального процесу. Вважаємо, що Кримінальний процесуальний кодекс необхідно доповнити статтями, які будуть чітко регламентувати підстави для проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа, особливості взаємодії спеціаліста-поліграфолога з учасниками кримінального провадження. Необхідно доповнити чинний Кримінальний процесуальний кодекс нормами, які б регламентували порядок проведення поліграфного опитування та використання його матеріалів у кримінальному провадженні. Окремо повинно вирішуватися питання підготовки фахівців поліграфологів і комплектації ними підрозділів СБ України, оскільки за міжнародними стандартами поліграфолог зобов'язаний навчатися за очною формою не менш 400 годин аудиторно. У законодавстві необхідно чітко врегулювати вимоги до осіб, які мають право проводити психофізіологічну експертизу з використанням поліграфа, порядок і підстави отримання дозволу на проведення зазначених вище дій. Після нормативного врегулювання стане можливим використання полі-

графу в правоохоронній практиці нарівні з іншими технічними засобами, за допомогою яких покращується ефективність досягнення завдань кримінального судочинства та боротьби зі злочинністю.

Список використаних джерел

1. Проект Закону про доповнення Кримінального процесуального кодексу України положеннями щодо використання поліграфа (детектора брехні) : проект від 12 берез. 2013 р. № 2521 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46058.
2. Ковальчук С. О. Поліграф як нетрадиційний криміналістичний засіб і можливості його використання в кримінально-процесуальному доказуванні / С. О. Ковальчук. // Актуальні проблеми криміналістики. – Донецьк, 2001. – С. 92–100.
3. Поліграф / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
4. Криміналістика : учебник / [под ред. Р. С. Белкина]. – М., 1999. – 990 с.
5. Архівна справа Робочого апарату Укрбюро Інтерполу щодо виявлення, вивчення та впровадження передових форм і методів роботи, інв. № 3749.
6. Холодный Ю. И. Применение полиграфа при профилактике, раскрытии и расследовании преступлений (генезис и правовые аспекты) : монография / Ю. И. Холодный. – М. : Мир безопасности, 2000. – 160 с.
7. Мотлях О. І. Психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа як можливе джерело доказів / О. І. Мотлях // Право та державне управління : зб. наук. праць / [гол. ред. А. О. Монаєнко]. – Запоріжжя, 2011. – № 4. – С. 117–120.
8. Комиссаров В. И. Использование полиграфа в борьбе с преступностью / В. И. Комиссаров // Законность. – 1995. – № 11. – С. 23–25.
9. Белюшина О. В. Полиграф в суде и на предварительном следствии [Электронный ресурс] / О. В. Белюшина. – Режим доступа : <http://www.antey-group.ru/jurnal25.html>.
10. The Polygraph and Lie Detection / [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.nap.edu/openbook.php=0309084369>.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квіт. 2012 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page4>.
12. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-ХІІ / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2135-12/page2>.

В статтє проанализированы теоретические проблемы использования полиграфа и полиграфического опроса подразделениями СБ Украины в борьбе с организованной преступностью. Исследованы нормативно-правовые принципы использования материалов полиграфического опроса в уголовном производстве.

The article analyzes the theoretical problems of the polygraph use and the polygraph polling by the subdivisions of the Security Service of Ukraine in fight against organized crime. The regulatory principles of the use of polygraph interrogation materials in the criminal proceedings are studied.

Стаття надійшла до редакції журналу 7 жовтня 2014 року.